

Izvor-špilja Ričina u brončanom dobu – prostor i uloga

Tino Tomas
Mostar

Stipan Dilber
Tomislavgrad

Abstract: The paper presents the results of archaeological excavations at the Izvor-Ričina Cave (entrance-2). The excavations documented a cultural layer that, based on its characteristics and content, is not associated with more intensive occupation activities. Instead, it formed as a result of occasional or shorter-term (seasonal) activities of human communities during the Bronze Age, on the plateau directly in front of entrance-2. This, along with certain documented physical characteristics of the deposit itself, suggests that even in the Bronze Age, the Izvor-Ričina Cave had hydrographic features similar to those of today, thus limiting the potential for more significant use of its space. The analysis of collected pottery fragments indicates that its space was most intensively used during the Late Bronze Age, although several collected fragments can be attributed to earlier Bronze Age periods. The Late Bronze Age period corresponds to the time of intensive development of most hillfort-type sites in the observed area of Tropolje, where we also find the best analogies for the materials from Ričina. Notably, two hillforts stand out: Veliki Gradac above Privala and the hillfort in Korita, which are located in close proximity to the cave, thereby positioning the cave within their actual territorial reach. This indicates that the Ričina was used by the same communities that gravitated towards these hillfort sites in different periods of the Bronze Age. Additionally, during speleological research of the cave complex, surface finds were collected from the area of entrance-1, the publication and analysis of which are also included in this work. The area of entrance-1 was similarly not used intensively in the past, while the analysis of ceramic fragments collected from its surface showed that they belong to the period from the Early Bronze Age to the Early Modern Age.

Keywords: Izvor-Ričina Cave, Bronze Age, Tropolje, hillforts, spatial pattern.

Izvor-špilja Ričina veći je speleološki kompleks smješten na jugoistočnom rubu Buškog blata u Općini Tomislavgrad (Karta 1; 2). U arheološku literaturu Ričina ulazi prije svega zahvaljujući relativno nedavno provedenim arheološkim iskopavanjima kojima su na platou ispred špilje dokumentirane zone izrade litičkih predmeta iz vremena epigravetijena.¹ S ciljem dobivanja konkretnijih kulturnih depozita koji bi se mogli povezati sa spomenutim epigravetijenskim zonama izrade, nešto kasnije je iskopavan i sam ulazni prostor špilje (ulaz-2). Inače, u okviru špiljskog kompleksa ukupno su dokumentirana tri ulaza, no jedino na prostoru ulaz-2 pronalazimo fizičke karakteristike koje su mogle pogodovati formiranju značajnijeg kulturnog depozita (Sl. 1.).

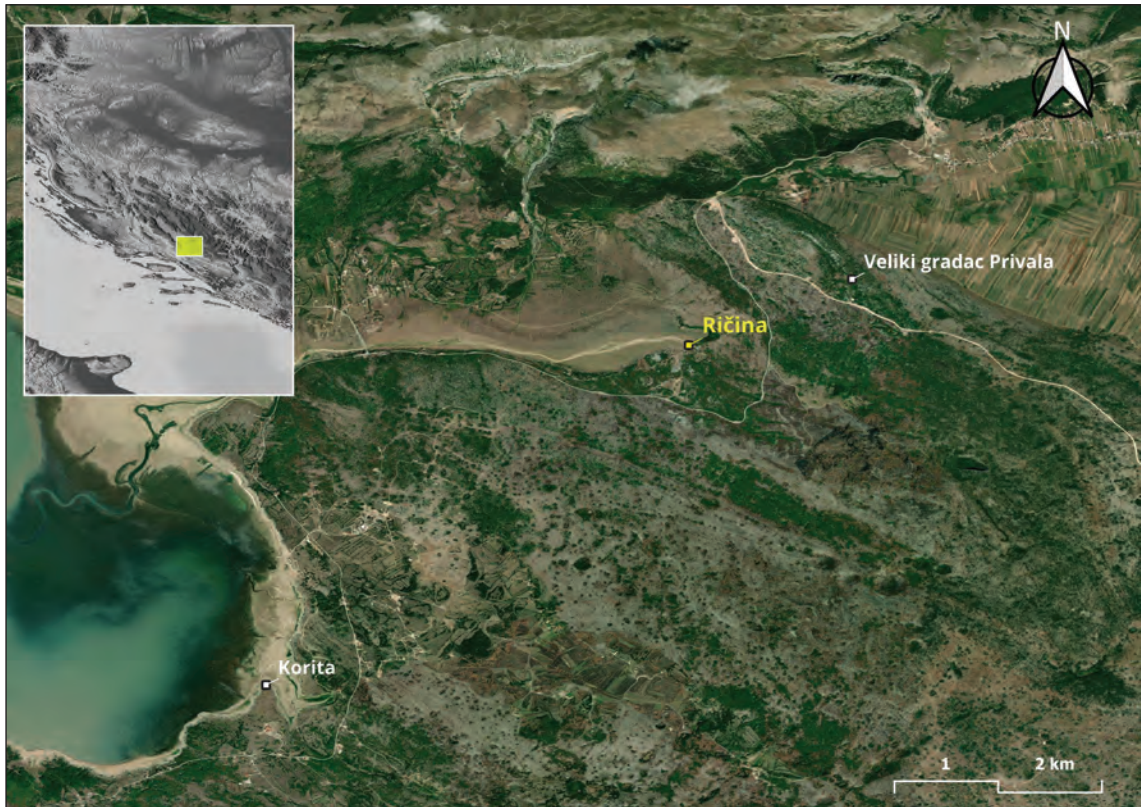
¹ Vujević / Dilber 2018, 5 i dalje.

Tijek iskopavanja

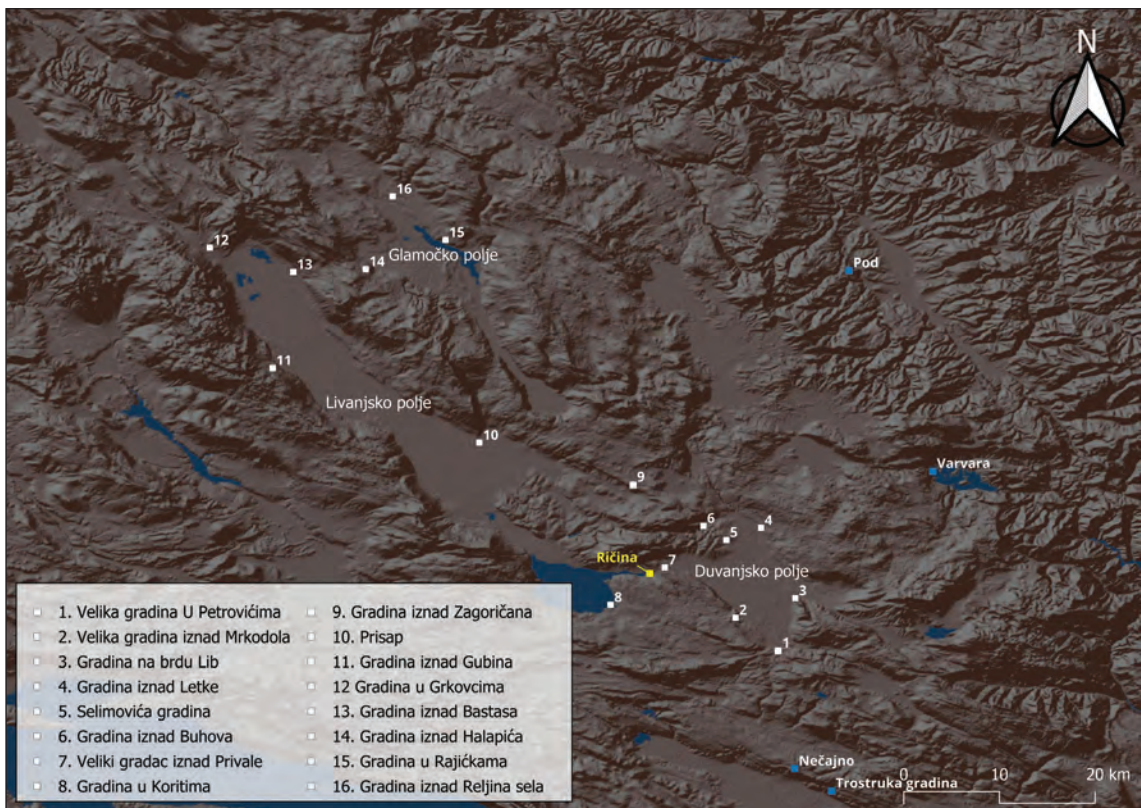
Tako je probna sonda postavljena na platou neposredno ispred spomenutog ulaza, odnosno na mjestu gdje su konfiguracija terena i ambijent špilje u trenutku iskopavanja to dozvoljavali.² Naime, sam prostor špilje, kako i sam naziv govori, aktivan je izvor vode, koji je prema zakonitostima krške hidrografije sklon redovitom sezonskom plavljenju (Karta 2; Sl. 2.).³

² Dimenzije probne sonde iznosile su 2,5 x 1,5 metar.

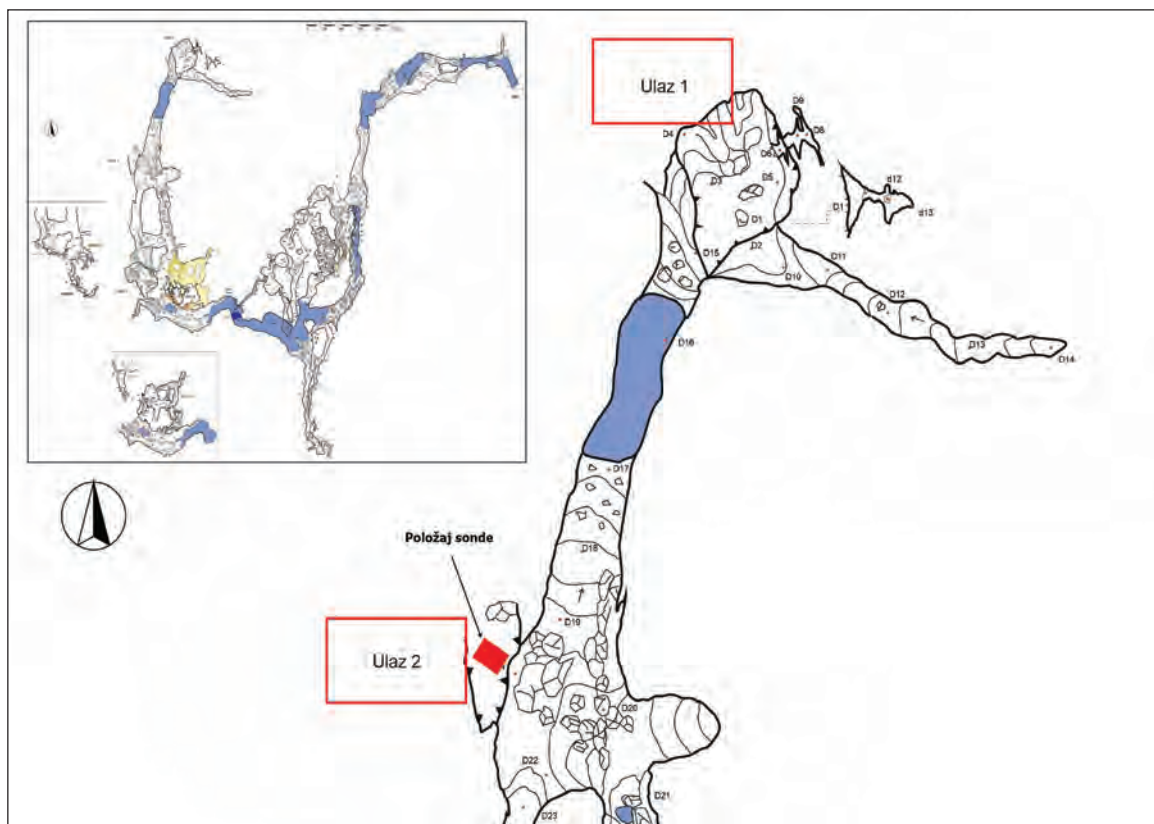
³ Arheološka iskopavanja odvijala su se kroz dvije faze (kampanje). Prva faza iskopavanja izvedena je uz sudjelovanje članova Speleološkog društva Mijatovi dvori (Tomislavgrad), dok je druga faza, tj. nastavak iskopavanja, izveden u sklopu redovite terenske nastave studija Arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Arheološkim iskopavanjima rukovodili su arheolozi Dario Vujević (Sveučilište u Zadru), Stipan Dilber (Franjevački muzej Tomislavgrad) i Tino Tomas (Sveučilište u Mostaru), dok su ostatak ekipe

Karta 1. Položaj Ričine u odnosu na gradinu Veliki gradac iznad Privale i gradinu u Koritima

Karta 2. Položaj nalazišta referiranih u radu

Slika 1. Tlocrt kompleksa Izvor-špilje Ričina s naznačenim ulazima i položajem probne sonde

Slika 2. Zračna snimka Izvor-špilje Ričina u trenutku visokog vodostaja

Iskopavanje se vršilo kopanjem i uklanjanjem ujednačenih otkopnih slojeva uz uvažavanje začečenih stratigrafskih odnosa u sondi. Tako se pokazalo da je u okviru sonde moguće izdvojiti ukupno tri glavna stratigrafska sloja. Najmlađi

činili članovi Speleološkog društva: Ante Radoš, Domagoj Madunić, Marko Jakovljević, Ivana Dukić, Ante Braovac i Ivan Baković, te studenti Studija arheologije: Marija Magdalena Šutalo, Boris Rozić, Josipa Miloš i Dario Krešić.

dokumentirani činio je travnati, humusno-sup-humusni sloj rahlije konzistencije, debljine do 20 centimetara, sa sitnijim kamenim primjesama. U donjim zonama tog sloja prikupljeni su i nalazi u vidu atipičnih keramičkih ulomaka prapovijesne provenijencije te nekoliko ulomaka antičke rimske keramike, od kojih se izdvaja ulomak slikane keramike i jedan primjerak rimske numizmatike

(T. V. 1–2.).⁴ Idući, dakle drugi stratigrafski sloj koji je dokumentiran u okviru probne sonde sastavljen je od izrazito kompaktno zemlje crvenkastosmeđe boje, s rjeđim kamenim primjesama. U okviru ovoga sloja dokumentirano je i više tanjih proslojaka sitnijeg kamena, sada vidljivih u profilima sonde. Takva situacija izravna je posljedica višekratnog, sezonskog djelovanja vode. Naime, u promatranom hidrografskom kontekstu sedimentacija se odvijala tako da se prilikom cikličkog sezonskog plavljenja, pri povlačenju vode s okolnih hipsometrijski viših dijelova terena, s vodom povlačio i kameni sitnozrnati materijal. Spomenuti je proces na prostoru spilje prisutan i danas. Također, u donjim zonama sloja, dokumentirano je više kamenih blokova koji očito stoje u vezi s geološkim procesima vezanima za formiranje današnjeg izgleda ulaza/stropa spilje (Sl. 5.).

Bitno je napomenuti kako je u okviru opisanog sloja prikupljena znatna količina keramičkih ulomaka te rijetki ulomci litike. Od litičkih nalaza izdvaja se ulomak granitnog rastirača te više kremenih jezgri (T. V. 5–8.). Prikupljeni keramički ulomci većinom su prapovijesne fakture, u okviru kojih se ističe i određen broj izrazito tipičnih primjeraka. Pri tome je važno naglasiti kako uglavnom dominiraju ulomci koje možemo pripisati kasnobrončanodobnoj produkciji, s tim kako je u donjim zonama sloja, neposredno iznad geološke podloge, prikupljeno i nekoliko keramičkih ulomaka koje možemo pripisati starijim brončanodobnim periodima. Naposljetku, uklanjanjem druge stratigrafske jedinice, dokumentiran je i treći sloj, a riječ je o “čistom” geološkom sloju tzv. vučenog (vodenog nanosa), tj. šljunkovito-pjeskovitom vodonosnom horizontu s homogenim litološkim i hidrogeološkim značajkama bez kulturnih determinanti (Sl. 6.).⁵

⁴ Radi se o ulomku oboda recipijenta tipa čaše, na kojemu su na svijetloj, blijedožutoj podlozi keramičke stijenke izvedeni crveno-smeđi slikani geometrijski motivi. Navedeni se ulomak može datirati u vrijeme 3. ili 4. stoljeća. Čremošnik 1984, 272. S druge strane, prikupljeni primjerak antičke rimske numizmatike još nije podvrgnut postupcima čišćenja i konzervacije, s tim kako je već vidljivo da mu je površina dobrim dijelom oštećena, tako da je njegova preciznija determinacija u ovom trenutku nemoguća.

⁵ Također, kopanjem geološkog stratigrafskog depozita pokušala se ustanoviti njegova debljina, odnosno radi li se o izvjesnoj cezuri ispod koje bi se opet došlo do kulturnih depozita. Tako je spomenuti sloj uklonjen do dubine od pola

Probna sonda – analiza prikupljene pokretne arheološke građe

Dakle, gotovo svi nalazi prikupljeni tijekom iskopavanja uglavnom su vezani za drugi stratigrafski sloj. Prije svega radi se o keramičkim ulomcima prapovijesne fakture. Većina prikupljenih keramičkih ulomaka dosta je usitnjena ili pripada grubim keramičkim formama lišenim užih kulturnokronoloških atributa.⁶ Od prikupljenih tipičnih dijagnostičkih keramičkih ulomaka posebice se izdvajaju gornji dijelovi keramičkih posuda, koji su često ukrašeni plastičnom ili urezanom ornamentikom i koji nam donekle i jedini mogu poslužiti kao kulturnokronološki orijentiri iskopanih slojeva.

U okviru promatranog sloja dominiraju ulomci koje možemo pripisati kasnom brončanom dobu. Pri tome izdvajamo dva ulomka oboda ukrašenih kosim kanelurama – tzv. turban oboda. Kod jednog ulomka obod je uvučen prema unutra i vidno zadebljan, a zadebljanje je ukrašeno finim širokim, u odnosu na glavnu os posude koso postavljenim kanelurama (T. I. 1.). Kod drugog ulomka, obod je također nešto zadebljan i nije toliko uvučen prema unutra, a same kanelure su postavljene na njegovom tjemenu i uže raspoređene u odnosu na prethodno opisani ulomak (T. I. 2.). Najbliže prostorne analogije opisanim nalazima iz Ričine pronalazimo u okviru gradinskih nalazišta Tropolja ili Završja (tj. prostora Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog polja, uključujući i prostor Buškog blata, gdje je smještena sama Ričina). Prije svega tu mislimo na obližnju gradinu Veliki gradac iznad Privale, gdje se u okviru faze Privala-C javljaju zdjele sa širokim kosim kanelurama na obodu kao jedna od novih pojava u keramografiji ovog brončanodobnog naselja.⁷ I na drugim nalazištima s prostora Tropolja, prije svega onima gradinskog tipa, poznati su nam nalazi ovog tipa zdjela s kaneliranim obodima, poput Velike

metra, no od kopanja se uslijed nedostatka vremena odustalo, stoga nam je njegova točna debljina i dalje nepoznata.

⁶ Ukupno je prikupljeno 149 keramičkih ulomaka, od kojih onoj tipičnoj, s izraženijim dijagnostičkim atributima, pripada njih 12, dakle približno 8%.

⁷ Gradina na položaju Veliki Gradac iznad planinskog prijevoja Privala koji spaja Duvanjsko polje s Buškim blatom i udaljena je 1,5 kilometar u pravcu sjeveroistoka od Ričine. Govedarica 1982, 129, Tab. VII, 3. 5.

Slika 3. Pogled na ulaz-1

gradine iznad Petrovića, gradine iznad sela Letke, Velike gradine iznad Mrkodola, Selimovića gradine, gradine na brdu Lib (Duvanjsko polje)⁸ te u okviru podgrađa Reljine gradine (Glamočko polje), dok su nam primjerci turban oboda s nešto užim kanelurama koso raspoređenima po tjemenu oboda poznati s Velike gradine iznad sela Grkovci⁹ i naseobinskog nalazišta otvorenog tipa u Prisapu¹⁰ (Livanjsko polje), gradine iznad Buhova (Duvanjsko polje) te gradine u Koritima (Buško blato).¹¹ Ukratko, zdjele s kaneliranim obodima dobro su dokumentirana pojava prije svega na širem panonskom prostoru, dok se njihova geneza konkretno veže za kulturu Čaka, odnosno današnji prostor jugozapadne Slovačke

⁸ Ibid., 150, Tab. XVI, 10; XIX, 7; XX, 3. 5–7; Benac 1985, 13, 31, 36, 56, Tab. III, 3. Dva ulomka zdjela s turban obodima prikupljena su i prilikom probnih iskopavanja gradine na brdu Lib 2021. godine. Tomas 2022, 11, Tab. IV, 3–4.

⁹ Govedarica 1982, Tab. XVII, 6.

¹⁰ Riječ je o objavljenim površinskim nalazima s jako zanimljivog nalazišta naseobinskog tipa na otvorenom, gdje većinu nalaza pripisujemo posuškoj kulturi. Među prikupljenim ulomcima izdvaja se i skupina nalaza mlađe brončanodobne provenijencije kojima paralele možemo povući i s nalazima iz Ričine. Marijan 1995, Tab. V, 2.

¹¹ Govedarica 1982, Tab. XI, 4; XXI, 3. Gradina u Koritima je za sada jedino sustavno istraženo nalazište gradinskog tipa s prostora Tropolja, a udaljena je od Ričine oko 6 kilometara u pravcu jugozapada.

i sjeverozapadne Mađarske.¹² Za našu problematiku bitan je prostor sjevernog (peripanonskog) dijela Hrvatske, gdje se pojava te vrste keramičke robe veže za direktan prodor ili pak snažan kulturni utjecaj grupe Baierdorf-Velatice iz južne Moravske i donje Austrije, odakle se kasnije ti utjecaji prenose na prostor sjeverozapadne i sjeverne Bosne (kao posljedica direktnih migracija), zatim posredno i na prostore srednje Bosne, sjeverne Hercegovine (Varvara) i Tropolja.¹³ U okviru kulture polja sa žarama, zdjele s kaneliranim obodima predstavljaju snažnu kronološku determinantu, gdje je moguće razlikovati i nekoliko razvojnih varijanti. Tako, primjerice, zdjele sa širokim kosim kanelurama na obodu predstavljaju raniju varijantu, koja je tipična za vrijeme starije faze kulture polja sa žarama (tj. vrijeme kasnog BrD i ranog HaA perioda), dok nešto kasnije, tijekom perioda HaB, kanelure na obodima po pravilu postaju uže i kraće. U sintetskom osvrtu na kasno brončano i starije željezno doba Bosne M. Gavranović također pravi jasnu tipološku i kronološku distinkciju između pojedinih varijanti zdjela s kaneliranim obodima. Tako

¹² Bulatović 2009, 100.

¹³ Vinski-Gasparini 1973, 64–76 i d.; 1983, 567–568; Bulatović 2009, 103; Jamaković 2011, 94, 101; Gavranović / Jašarević 2016, 92–93.

Slika 4. Pogled na ulaz-2

bi primjerak iz Ričine s finim širokim kosim kanelurama odgovarao njegovoj varijanti 10b koju autor datira u kronološki okvir vremena starije faze kulture polja sa žarama (Br D – Ha A₁), dok primjerke zdjela s užim i kraćim kanelurama ograničenima na obod, varijanta 10c po autoru, datira pak kasnije.¹⁴ Naposljetku, A. Bulatović za pojavu zdjela koje tipološki možemo usporediti s primjerkom iz Ričine, varijanta Ia₁ po autoru, nudi sličan kronološki okvir. Međutim autor njihovu prisutnost ne prepoznaje na prostoru virovitičke grupe, odnosno vrijeme perioda HaD, te posljedično tome ni prostora Bosne i Hercegovine.¹⁵ Možemo li navedeni kronološki okvir pojave zdjela sa širokim kosim kanelurama na obodu primijeniti i na prostor Tropolja, gdje je takav manir ukrašavanja ipak preuzet posrednim kontaktima sa spomenutim sjevernijim arealima? Za promatranu problematiku, osobito prostora Tropolja, indikativna je situacija dokumentirana u Varvari, gdje pojavu zdjela s obodima ukrašenima širokim kosim kanelurama vežemo za fazu Varvara-C₁, dok se u kasnijim stupnjevima faze Varvara-C (tj. Varvara-C₂₋₃) na obodima zdjela javljaju uže i kraće kanelure u

više varijanti, a varijanta oboda sa širokim kosim kanelurama iščezava.¹⁶ Varvara je značajna zbog toga jer su njeni odnosi prema prostoru Tropolja višestruko potvrđeni na više razina i ona stoga predstavlja glavnu točku širenja novih elementa prema jugu, kao što su između ostalog i zdjele s kaneliranim obodima.¹⁷ Na koncu, i rezultati arheoloških iskopavanja (sondiranja) gradina s prostora Tropolja sugeriraju nam kako bismo sličan razvojni kronološki okvir mogli aplicirati i na kanelirane obode s tog prostora.¹⁸

Drugi kulturni element koji pronalazimo u Ričini, a koji možemo dovesti u vezu s posrednim utjecajima kulture polja sa žarama, jeste ulomak izvijenog višestruko facetiranog oboda zdjele ili

¹⁴ Vinski-Gasparini 1973, 64–76, 125–131, Tab. 21, 9; 22, 14–15; 25, 6; Gavranović 2011, 47–48, Sl. 12–13.

¹⁵ Bulatović 2009, 91, 93–95.

¹⁶ Ćurčić 1900, Tab. VI, 8–9; Čović 1983c, 402, Sl. 25, 6; 26, 1–2, 4; Tab. LVII, 10; LVIII, 6–7. Također, upravo na temelju degenerativnih formi zdjela s kaneliranim obodima (mjesna imitacija), B. Čović revidira kronologiju mlađeg naselja na tom nalazištu, tj. Pod-B u Ha B₁₋₂ period. Čović 1965, 59–60, Tab. XII, 1–2; Čović 1983d, 435, 448.

¹⁷ Tako B. Čović i B. Govedarica konstatiraju kako određene keramografske forme tipične za fazu Varvara-C predstavljaju keramografsku osnovu razvoja kasnog brončanog Tropolja. Govedarica 1982, 172; Čović 1983c, 411–412.

¹⁸ Iako voditelj istraživanja i autor sam naglašava objektivne poteškoće s kojima se susretao prilikom iskopavanja, a to je česta nemogućnost uspostavljanja vertikalne “prave” stratigrafije u otkopanim sondama (djelomično, s izuzetkom Korita). Govedarica 1982, 138, 146, 150–153, 156, 159.

veće posude – lonca (T. I. 6.). Unutarnja strana oboda ukrašena je četirima paralelnim, u odnosu na glavnu os posude horizontalno postavljenim facetama. Upravo s te, unutarnje strane, površina ulomka je fino glačana, dok je njegova vanjska strana zaravnjena. Nadalje, i u ovom slučaju najbliže prostorne analogije pronalazimo na gradinskom nalazištu Veliki gradac iznad Privale (Privala-C).¹⁹ Nalazi ove vrste poznati su nam i s drugih nalazišta gradinskog tipa s prostora Tropolja: Selimovića gradine (Duvanjsko polje), gradine iznad Grkovaca, gradine u Bastasima, gradine u Gubinu (Livanjsko polje), Reljine gradine, gradine u Raičkama i gradine Gradac u Rudićima (Glamočko polje).²⁰ Izvijeni i s unutarnje strane facetirani obodi su još jedna tipična forma koju pronalazimo u okviru kulture polja sa žarama zapadne Panonije. Pravce njihove rasprostranjenosti u dobroj mjeri možemo korelirati sa zdjelama s kaneliranim obodima, kao i vrijeme njihove pojave, s tim da su izvijeni facetirani obodi uglavnom ograničeni na vrijeme starije faze kulture polja sa žarama. Pri tome je važno naglasiti kako je brojnost ove keramičke vrste dosta dobro dokumentirana na prostoru sjeverne i sjeverozapadne Bosne, dok je južnije na prostoru Srednje Bosne njihova pojava izuzetna, a u Varvari obodi takve vrste nedostaju.²¹ Situacija u iskopavanjima (sondiranim) gradinama prostora Tropolja i u ovom slučaju se više-manje poklapa s iznesenim kronološkim okvirom koji možemo aplicirati i na ulomak iz Ričine.²²

Prilikom iskopavanja prikupljena su i dva ulomka izvijenih oboda ukrašenih tehnikom urezivanja. Jedan ulomak je na unutrašnjoj površini ukrašen dvama redovima nasuprot postavljenih urezanih višestrukih trokuta (T. I. 3.), dok je kod drugog ulomka, također na unutrašnjoj strani, vidljiv ukras u vidu urezanog šrafranog trokuta (T. I. 4.). Najbliže analogije ulomcima oboda iz Ričine pronalazimo na gradini u Koritima (Korita-A), gdje se javljaju pehari na kojima je s unutrašnje strane izvijenih oboda najčešće koncentriran urezani geometrijski

ukras.²³ Također, bliske analogije ulomcima iz Ričine pronalazimo i na drugim gradinskim nalazištima s prostora Tropolja: Mandinoj gradini, Velikoj gradini iznad Petrovića, Velikoj gradini iznad Mrkodola,²⁴ gradini iznad Buhova (Duvanjsko polje), gradini iznad Grkovaca i gradini Klačine iznad Zagoričana (Livanjsko polje).²⁵ Prvenstveno s obzirom na stratigrafsku situaciju dokumentiranu na gradini u Koritima, možemo determinirati i kronološku poziciju ulomaka iz Ričine. U donjim zonama kulturnih depozita naselja na Koritima (tj. Korita-A), urezivanje predstavlja najdominantniju ornamentalnu tehniku, gdje se geometrijska motivika često javlja na izvijenim obodima pehara. Kronološki okvir faze Korita-A sasvim je jasno pozicioniran u vrijeme HaB₁₋₂ perioda, odnosno mlađu fazu kasnog brončanog doba.²⁶ Spomenuti kronološki okvir primjenjiv je i na spomenute, sondirane gradine s promatranog prostora gdje su prikupljeni slični nalazi.²⁷ U tom kontekstu treba spomenuti i nalaz još jednog ulomka izvijenog oboda, koji po svoj prilici također pripada formi pehara, međutim, nije ukrašen (T. I. 5.). Analogni primjerci dobro su poznati i zastupljeni u kulturnom sloju u Koritima te po svoj prilici i ovaj ulomak možemo pozicionirati u širi vremenski okvir kasnog brončanog doba.²⁸ Također, slične nalaze na taj način formiranih, neukrašenih oboda imamo i na Reljinoj gradini (Glamočko polje) i gradini iznad Grkovaca (Livanjsko polje), koji se na temelju tipičnijih asociranih nalaza također datiraju u širi vremenski okvir kasnog brončanog doba, s tendencijom na njegov mlađi dio.²⁹

²³ Ibid., 138, Tab. VIII, 4. 6. 9; Tab. IX, 1. 8–9. 11.

²⁴ Benac 1985, 36, Tab. IV, 2.

²⁵ Govedarica 1982, Tab. IX, 8; XVII, 7, 10; XXI, 9; Benac 1985, 31, 36, Tab. III, 9; IV, 2.

²⁶ Govedarica 1982, 140. Pozicija kraja faze Korita-A i početka faze Korita-B određena je prema tipologiji metalnih nalaza u period HaB₃. Također, osim metalnih nalaza, u determiniranju osnovnih keramičkih formi i na koncu, kulturnokronološke pozicije naselja i njegovih faza veliki značaj imala je i činjenica kako je veliki postotak keramičkih posuda pronađen cjelovit ili gotovo cjelovit. Ibid., 137, 174. Djelomično u prilog sinkroniziranju nalaza iz Ričine s fazom Korita-A ide i činjenica da se tek od Korita-B javlja i inkrustacija u sklopu urezane ornamentike, dok kod naših primjeraka inkrustacija izostaje. Ibid., 175.

²⁷ Ibid., 153, 156.

²⁸ Ibid., 137–138, 144.

²⁹ Ibid., 150, 153, Tab. XV, 1; XVII, 1.

¹⁹ Ibid., 122, Tab. VII, 2.

²⁰ Ibid., Tab. XVI, 5, 12; Benac 1985, 56, 123, 126, 160, 176.

²¹ Marić 1964, 5 i d.; Govedarica 1982, 130, 149; Jamaković 2011, 101; Gavranović 2011, 84, 109–110.

²² Pri tome je indikativno kako se izvijeni višestruko facetirani obodi na Reljinoj gradini javljaju u donjim (starijim) fazama sloja. Govedarica 1982, 149–151, 153.

Idući keramografski element iz Ričine koji primarno možemo povezati s gradinom u Koritima jest ulomak zadebljanog dvostruko facetiranog oboda (T. II. 1.). Sam obod je zadebljan i nešto uvučen prema unutra, trokutastog je presjeka, na tjemenu se sužava i pod oštrim kutom spušta s obadvije strane, s tim da mu je unutrašnja strana (faceta) nešto šira od vanjske. Obodi oblikovani na taj način pripadaju zdjelama koje pronalazimo u okviru Korita-A, dok je simptomatično da se tek od faze Korita-B takvi primjerci počinju masovno ukrašavati urezanim ornamentikom na facetama. Prema tome, i naš primjerak iz Ričine mogli bismo pozicionirati u Korita-A, tj. HaB₁₋₂ period.³⁰ Osim s gradine u Koritima, s prostora Tropolja, obodi ovakve vrste poznati su nam i s gradine iznad Buhova (Duvanjsko polje). Upravo na temelju stratigrafski relevantnijih nalaza iz Korita, kao i tipičnijeg materijala prikupljenog iz probne sonde, nalazi facetiranih oboda s gradine iznad Buhova datiraju se u mlađu fazu kasnog brončanog doba.³¹

Isto tako prikupljeno je više ulomaka oboda posuda grublje fature koji *prima facie* ne podliježu užoj kulturnokronološkoj atribuciji. Međutim, njihove analogije pronalazimo u okviru iskopavanih gradina Tropolja, osobito već često referirane gradine u Koritima. Tako primjerke ravnih oboda, od kojih neki mogu biti neznatno zadebljani, pronalazimo kod većih formi posuda (lonaca) u gotovom čitavom sadržaju sloja u Koritima (T. II. 3–5, T. III. 1–2, 5.).³² Također, prikupljena su dva ulomka oboda koji su po vrhu ukrašeni nizovima utisnuća. Ovakav način ukrašavanja oboda često srećemo na primjercima s gradine u Koritima, ali i ostalih gradinskih nalazišta s promatranog prostora (T. III. 3–4.).³³ Riječ je o jednom široko rasprostranjenom načinu ukrašavanja grube keramike na prostoru šire brončanodobne kulturne makroregije, koji

Slika 5. Situacija u sondi nakon uklanjanja s. j.-2

je često zastupljen kako u okviru ranijih, tako i kasnijih faza razdoblja.³⁴

Uz obode, prikupljeni su i različiti ulomci drške. U širem tipološkom smislu radi se o drškama trakastog i jezičastog tipa koje možemo smjestiti u širi brončanodobni kulturni i vremenski okvir. Mlađem, kasnobrončanodobnom vremenskom horizontu pripadao bi ulomak trakaste drške izduženog ovalnog presjeka. Pri donjem korijenu drške sačuvan je posebno oblikovan produžetak (trn), kojim se ona naknadno uglavljivala u stjenku pripadajuće posude (T. IV. 1.). Drška pripada tipu trakastih drški koje nadilaze obod pehara i česta su pojava u keramografiji kasnog brončanog doba promatranog prostora.³⁵ Istom vremenskom horizontu pripadali bi i primjerci robusnijih drški, kojima su dvije vanjske strane (gornja i donja) gotovo ravno oblikovane, stoga se presjek drške približava četverokutnoj formi (T. IV. 4.). Ovakav tip drški također je dokumentiran u okviru gradinskih naselja promatranog prostora i pripada većim formama posuda (lonaca) na koje je apliciran horizontalno u odnosu na glavnu os posude.³⁶

S druge strane mlađem brončanodobnom vremenskom horizontu pripadao bi ulomak trakaste drške čiji je središnji dio blago naglašen, tako da se njen presjek približava trokutastoj formi, dok je na njenom gornjem dijelu formiran

³⁰ Ibid., 138, 143, 146, 174.

³¹ Ibid., 159–161, Tab. XXI, 14. Paralele ovom tipu oboda iz Ričine možemo povući i s odgovarajućim kasnobrončanodobnim depozitima s određenih nalazišta s prostora sjeverne i srednje Bosne (npr. Vis-B, Pod-B, Debelo brdo), kao i Varvara-C₃, a s obzirom na već potvrđene veze između spomenutih areala u promatranom vremenu, i ove analogije su tim vjerodostojnije. Marić 1961, Sl. 6–7; Čović 1965, Tab. III; IX, 14; X, 12–13; 1983c, 402; 1983d, 444, Tab. LXI, 4.

³² Govedarica 1982, 139.

³³ Ibid., 139–140, Tab. III, 2. 3. 6; VI, 11; VII, 8; X, 2; XI, 10; XX, 2.

³⁴ Usp. Čović 1965, 30, Sl. 12–13, Tab. XVI, 2; XXII, 2; XXIII, 9; XXIX, 1; 1983a, Tab. XVI, 1; 1983b, Tab. XXI, 2. 6–7; 1989, Tab. I, 1–4. 10; IX, 1; Govedarica 1982, 125, 166–167 i drugi.

³⁵ Govedarica 1982, 137–138, 144. Tako ih imamo u Privali C, Koritima, Reljinoj gradini, Velikoj gradini u Petrovićima. Ibid., Tab. VII, 6; VIII, 2–3. 5; XVI, 4; XVIII, 1; XIX, 2. 6.

³⁶ Primjerice, poznate su nam s gradine u Koritima i Velike gradine u Petrovićima. Ibid., 139, Tab. XIII, 2. 10. 14; XVIII, 5.

plastični produžetak tzv. jezičastog tipa (T. IV. 3.). Najbliže analogije drški iz Ričine pronalazimo u okviru Privala-B, Velike gradine iznad Petrovića (Duvanjsko polje) i naselja na otvorenom iz Prisapa (Livanjsko polje) (Karta 2), gdje se ovakvi tipovi drški javljaju kao sastavni dijelovi pehara.³⁷ Upravo na temelju nalaza drški ovog tipa B. Govedarica slojeve spomenutih nalazišta datira u vrijeme srednjeg brončanog doba, s naglaskom na njegove početne etape (osobito u slučaju karakteristične terenske situacije u Privala-B).³⁸ Pri tome treba naglasiti da slične tendencije u oblikovanju drški pronalazimo i u okviru Privala-A.³⁹ Dokumentirana situacija na nalazištima sa šireg prostora kulturne makroregije također nam daje sličnu sliku. Primjerice u Varvari, drške s jezičastim produžetcima pronalazimo u okviru faze Varvara-A₃, koja se pozicionira u vrijeme završetka ranog i početnu fazu srednjeg brončanog doba, dok je za vrijeme Varvara-B₁, tj. stariju fazu srednjeg brončanog doba, karakterističnija trokutasta profilacija drški.⁴⁰ Nadalje, u kontekstu naselja Pod-A (rano brončano doba i sam početak srednjeg brončanog doba), B. Čović također navodi pehare s drškama trokutastog presjeka koje su mogle imati plastične jezičasto oblikovane produžetke, međutim, njihova uža kronološka pozicija unutar okvira Pod-A ostaje otvorena.⁴¹ Sličnu situaciju u pitanju uže određenosti ovog tipa drški pronalazimo i u okviru posuške kulture, gdje se jezičasto oblikovani produžetci mogu pronaći u svim njenim fazama.⁴² Nešto kasnije, B. Govedarica u sintetskom osvrtu na rano brončano doba istočnojadranskog prostora izjednačava mlađi horizont Varvara-A₃ i Varvara-B₁, kao i mlađi horizont Privala-A i Privala-B, kao i većinu nalaza s Trostruke gradine i mlađe horizonte gradine Nečajno. Prema svemu navedenom, to je u ovome trenutku i najbolje rješenje pitanja određivanja kronološke pozicije drške iz Ričine.⁴³ Dakle, riječ je o široko rasprostranjenom načinu oblikovanja drški koje već od ranog brončanog doba

Slika 6. Geološki sloj tzv. vučenog nanosa

pronalazimo na nizu nalazišta kulturne makroregije, koji se sigurno kao jedna snažna tradicija vjerojatno zadržao i u vremenu nakon toga, osobito u vremenu prve polovice srednjeg brončanog doba.

Prikupljeno je i više komada jezičastih drški (T. IV. 5–6.). Sudeći prema dokumentiranoj situaciji na gradinama s prostora Tropolja, ovakvi tipovi drški javljaju se kod posuda grublje fature (tj. lonaca). Primjerice, njihova je pojava dokumentirana tijekom svih faza trajanja brončanodobnog naselja na Privali.⁴⁴ Isto tako, njihova ujednačena i duga prisutnost dokumentirana je i na gradini u Koritima, s tim da se, osim na posudama tipa lonaca, sada manje jezičaste drške javljaju i na određenim tipovima pehara.⁴⁵ Prema tome, u pitanju ove vrste nalaza, naročito vezano za njihovu užu kronološku determinaciju, sasvim je opravdano pozvati se na situaciju dokumentiranu na prostoru Tropolja, bez potrebe za ulaženjem u dublju raspravu, barem što se tiče trenutnog stanja istražnosti.

³⁷ Ibid., 121, 156, Tab. VI, 1; XVIII, 3; XIX, 3; Marijan 1995, Tab. I, 5.

³⁸ Govedarica 1982, 129, 156, 169–170.

³⁹ Govedarica 1989, 120, T. I, 2. 9; IV, 1

⁴⁰ Čović 1977, 58–60, 62–63, Sl. 17, Tab. XXIV, 3; XXVIII, 1; XXXIV, 9.

⁴¹ Čović 1991, 19, Tab. 17, 2. 5–6; 18, 1.

⁴² Čović 1989, 72–73, 75, 79.

⁴³ Govedarica 1989, 159–162.

⁴⁴ Govedarica 1982, 120–123, Tab. III, 8.

⁴⁵ Govedarica 1982, 138–139, Tab. X, 2. 9. 13; XIII, 7.

Sličnu konstataciju o pitanju širokog areala rasprostranjenosti i široke kronološke atribucije možemo primijeniti na još jedan keramički ulomak prikupljen iz probne sonde. Riječ je o dijelu trbuha s pravilnim kružnim perforacijama stijenke – keramička cjediljka (T. V. 3.).⁴⁶ Od spomenutih perforacija vidljive su ukupno četiri – jedna cjelovita na središnjem dijelu ulomka i tri djelomično sačuvane na njegovim rubnim dijelovima.

Iskopavanjem druge stratigrafske jedinice, u kontaktnoj zoni s geološkim slojem prikupljen je keramički ulomak donjeg dijela veće posude grublje fature. Riječ je o ulomku donjeg dijela trbuha i ravno odrezanog dna, s barbotiniranom površinom (T. V. 4.). Najbliže analogije ulomku iz Ričine pronalazimo na obližnjoj gradini Veliki gradac, i to u okviru faze A, gdje je pronađen gotovo identičan ulomak ravnog dna i dijela trbuha ukrašen barbotinom.⁴⁷ Ovaj način ukrašavanja keramičkog posuda označava jednu stariju tradiciju, koja se izuzetno zadržava i u vrijeme ranog brončanog doba, s tendencijom na njegov najstariji dio, bez bitnih kronoloških implikacija.⁴⁸

Površinski nalazi iz ulaz-1

Prilikom speleoloških istraživanja Ričine tijekom 2019. godine, s površine njenog najsjevernijeg ulaza (ulaz-1, Sl. 1; 3) prikupljeno je više keramičkih ulomaka.⁴⁹ Inače na tom prostoru špilje kulturni sloj nije dokumentiran, sačuvane su samo skromnije količine zemlje koje su zapunjavale prirodna udubljena u stjenovitom podu. Od prikupljenih ulomaka bilo je moguće izdvojiti i nekoliko tipičnih nalaza, stoga koristimo ovu priliku da ih na ovome mjestu i objavimo.

⁴⁶ Također, nalazi keramičkih cjediljki s promatranog prostora Tropolja za sada su nam poznati i s nalazišta Prisap. Marijan 1995, Tab. VI, 2. Ilustracije radi, slični nalazi keramičkih cjediljki poznati su iz svih faza brončanoga doba s nalazišta šire kulturne regije, tj. Pod-A, Nečajno, Trostruka gradina, Varvara-B₁ i Varvara-C₁, Dugiš i dr. Čović 1977, 63, Tab. XXXIV, 11; 1983c, 400, Sl. 25, 2; 1989, 72, 75, Tab. II, 5; 1991, 17, Tab. 3. 9; 4, 1; Marović 2001, Tab. IX; XX, 1–2.

⁴⁷ Govedarica 1982, 121, Tab. II, 14.

⁴⁸ Ibid., 126–128. Primjerice u fazi Varvara-A₁ barbotino predstavlja jednu od najzastupljenijih ornamentalnih tehnika, a zastupljen je i u početnim etapama cetinske kulture. Čović 1977, 19–22; Marović / Čović 1983, 210.

⁴⁹ Tom prilikom s površine ulaz-1 prikupljeno je 40 keramičkih ulomaka.

Najviše pažnje je privuklo pet ulomaka iste posude, koji se mogu spojiti, tako da tvore jednu trećinu cijele posude. Riječ je o peharu s loptasto naglašenim trbuhom i cilindrično oblikovanim vratom koji se prema vrhu blago izvija prema van i prelazi u obod koji je diskretno zadebljan s vanjske strane (Sl. 7.). Vanjska i unutrašnja površina pehara solidno je glačana. Rame i trbuh pehara ukrašeni su nizovima finih ujednačenih kanelura, koje su koso postavljene u odnosu na glavnu os posude; s obzirom na to kako su postavljene u dva smjera, čine svojevrsan motiv prepleta.

Gledajući najbliže analogije peharu iz ulaz-1 iz Ričine, opet ih možemo pronaći na gradini Veliki gradac. Ulomci posuda ukrašenih kanelurama prikupljeni su iz mlađih sedimenta faze Privala-A te iz Privala-B.⁵⁰ Inače, kanelirana keramika je solidno dokumentirana u okviru kulturnih areala sjeverno od Tropolja, s kojima taj prostor ima već potvrđene veze, tj. prostorima sjeverne Hercegovine i srednje Bosne.⁵¹ Tu prije svega mislimo na Varvara-A3 (s tim kako je jedan primjerak kanelirane keramike poznat i iz faze Varvara-A2),⁵² Alihodže-B⁵³ te osobito Pod-A, gdje su primjerci posuda ukrašeni na taj način najbrojniji.⁵⁴ Kada promatramo uža tipološko-stilska obilježja kaneliranog pehara iz Ričine, najbliže mu analogije pronalazimo upravo u okviru Pod-A, gdje se javljaju kanelure koje prema tehničkoj izvedbi najviše podsjećaju na one iz Ričine, a isto tako se javlja i kanelirani motiv prepleta,⁵⁵ dok su primjerci kaneliranih posuda iz Varvara-A3 dosta drugačiji od onih iz Pod-A, a samim time i našeg primjerka iz Ričine.⁵⁶ To je bio i jedan od razloga da B. Čović

⁵⁰ Govedarica 1989, 120–121, Tab. II, 1–3.

⁵¹ Dok se šire porijeklo kanelirane keramike s prostora sjeverne Hercegovine i srednje Bosne traži uglavnom na prostorima šireg Podunavlja, ali i dalje na istoku i jugoistoku. Usp. Čović 1977, 59; 1989, 95–96; 1991, 22, 24–25.

⁵² Čović 1977, 37, 39, 58, Tab. XVIII, 7; XXIV, 4; XXV, 4; XXXI, 7–8.

⁵³ Čović 1965, Tab. XVIII, 3.

⁵⁴ Čović 1991, Tab. 18, 9–10; 19, 5–7; 20, 5; 21. Također, kao posljedica ostvarenih kontakata s tim prostorima, pojedini primjerci kanelirane keramike poznati su nam i s južnijih prostora – zapadna Hercegovina i srednja Dalmacija. Marović / Čović 1983, 214; Čović 1989, 77, Tab. XII, 5.

⁵⁵ Čović 1965, 49, Tab. VII, 7; 1991, 19.

⁵⁶ Usp. Čović 1977, 37, 39, 58, Tab. XVIII, 7; XXIV, 4; XXV, 4; XXXI, 7–8. Na razlike nalaza kanelirane keramike iz Pod-A i Varvara-A₃ upozorio je i B. Čović. Čović 1991, 22.

Slika 7. Kanelirana posuda (pehar) iz ulaza-1

predloži nešto raniju dataciju kanelirane keramike iz Poda, u drugu polovicu ranog brončanog doba, dok B. Govedarica pak predlaže nešto kasniji vremenski okvir pojave kanelirane keramike na prostoru kulturne regije – završna faza ranog i početak srednjeg brončanog doba.⁵⁷

Iz ulaz-1 prikupljen je ulomak gornjeg dijela trbuha, ramena i vrata s obodom (T. VI. 1.). Riječ je o posudi tipa pehar, s naglašenim trbuhom. Prijelaz iz trbuha u rame je blago izveden, dok je prijelaz iz ramena u vrat naglašen linijom, koja više odaje dojam da je izvedena tehnikom žlijebljenja negoli urezivanja. Sam vrat je cilindrične forme i prema vrhu se ujednačeno izvija i prelazi u blago izvijeni neprofilirani obod. Riječ je o formama posuda dobro poznatima u okviru cetinskog kulturnog kompleksa.⁵⁸ Upravo u okviru rane faze cetinske kulture tipična je pojava pehara s oblikovnim i ukrasnim tendencijama koje pronalazimo i kod primjerka iz Ričine.⁵⁹ Rana faza cetinske kulture uobičajeno se datira na sam kraj razvijenog eneolitika i početnu etapu brončanog doba.⁶⁰

⁵⁷ Govedarica 1989, 159–162, 170–172.

⁵⁸ U prostornom smislu, najbliže nalaze iz ove faze cetinske kulture pronalazimo u okviru grobne gomile iz Grabovice (oko 3 kilometra jugozapadno od Ričine). Marović 1980, 18–19.

⁵⁹ Usp. Marović / Čović 1983, Sl. 15, 1, Tab. XXX, 9–11; Govedarica 1989, 120–121; Olujčić 2012, 64–67, Sl. 11–12; Tomas 2017, 13–14 i dr.

⁶⁰ Marović / Čović 1983, 197. Dok je B. Govedarica skloniji nešto ranijoj dataciji – završna faza eneolitika. Govedarica 1989, 120. Možda nam u pitanju kronologije ovog tipa posuda određenu orijentaciju mogu dati i dva radiokarbonska kalibrirana sigma datuma iz grob-1 Jukića gomile u Zagvozdu. Usp. Olujčić 2012, 68.

Nadalje, iz ulaz-1 potječe i jedan ulomak tipične drške (T. VI. 2.). Radi se o tipu sjekiraste drške ukrašene jednim kružnim udubljenjem na prednjoj strani. Drške ovog tipa za sada nisu dokumentirane na prostoru Tropolja, no opet ih pronalazimo na prostoru brončanodobne kulturne regije kojoj ono gravitira. Radi se prije svega o Varvari, ali su nam poznate i iz južnije zone nalazišta – Trostruka gradina, Jasočka gradina i Dugiš.⁶¹ S obzirom na pouzdanu stratigrafsku situaciju dokumentiranu u Varvari, gdje je takav tip drški karakterističan za fazu Varvara-B1, i primjerak iz Ričine mogli bismo okvirno datirati u početne etape srednjeg brončanog doba.

Prikupljen je i ulomak gornjeg dijela veće posude (T. VI. 4). Radi se o ulomku vrata s ravnim obodom. Sama površina ulomka dosta je grubo obrađena, s tim da su na vanjskoj površini ulomka vidljivi nepravilno raspoređeni tragovi koji podsjećaju na one urađene jednom vrstom češlja. Obod posude je ravan i na vrhu ukrašen nizom ureza. Na prvu, analogije ovom ulomku povukli bismo s degeneriranim formama tzv. turban oboda kakve su nam poznate iz Korita-A (Ha B1–2).⁶² No, ipak smo skloniji pronađeni ulomak datirati ranije, tj. u okviru ranog brončanog doba, prije svega na temelju ostalih popratnih elemenata koje promatrani ulomak sadržava, poput tehnologije njegove izrade i češljastog ornamenta na njegovoj površini, te na koncu sličnu tendenciju ukrašavanja oboda pronalazimo u okviru Varvare (Varvara-A2) i Poda (Pod-A).⁶³

Napokon, od tipičnijih ulomaka prikupljenih s površine ulaz-1 spomenut ćemo i jedan kasnijih tipološko-stilskih obilježja (T. VI. 3.). Naime, riječ je o ulomku trbuha posude rađene na lončarskom kolu. Ulomak je izrađen od glinene smjese s primjesama različite granulacije, dok mu je površina mrke, tamnosive boje i dobro zaravnjena. Na ulomku je sačuvan ukras u vidu jednostruke valovnice užlijebljene u stijenku posude nekim širim tupim instrumentom. Primjerke grube keramike ove vrste možemo datirati u širi kasnosrednjovjekovni ranonovovjekovni vremenski horizont.⁶⁴

⁶¹ Čović 1977, 65, Tab. XXXVI, 3; XXXVII, 6; 1989, 77, Tab. XIII, 1; XVI, 4; Marović 2001, Tab. XXI, 1.

⁶² Govedarica 1982, 138, 146.

⁶³ Čović 1977, 32, Tab. XX, 5; 1991, T. 18, 4.

⁶⁴ Bikić 2003; Gusar / Visković 2012, 238.

Zaključno

Arheološko iskopavanje ulaznog prostora (ulaz-2; Sl. 4) špilje Ričina pokazalo je kako na tom položaju ne postoji kulturni depozit koji bismo mogli staviti u kontekst intenzivnijih ljudskih aktivnosti koje su se u prošlosti tu mogle odvijati. Drugim riječima, dokumentirani depozit ne odlikuje bogata kulturna stratigrafija. Razlog takve situacije prije svega krije se u činjenici da su i u prošlosti (tj. vremenu brončanog doba) na prostoru špilje vladale slične hidrografske zakonitosti kao i danas, što je donekle i potvrđeno dokumentiranim fizičkim obilježjima iskopanih depozita. Ipak, u vrijeme smanjenog vodostaja prostor ulaz-2 sezonski su koristile brončano-dobne zajednice, o čemu nam svjedoči količina prikupljene keramičke građe na relativno ograničenom i malom iskopanom prostoru. S obzirom na uzorak dobiven iskopavanjem probne sonde 1, sličnu situaciju možemo očekivati i na preostaloj površini platoa ispred ulaz-2 špilje Ričina.

Također, iskopavanja u Ričini dodatno su potvrdila kulturni identitet prostora Tropolja u vrijeme brončanog doba. Pri tome uvjetno možemo izdvojiti i dva glavna kulturna horizonta – prvi vezan za vrijeme ranog i srednjeg brončanog doba, kada na prostoru Tropolja pronalazimo forme tipične za širi istočnojadranski kulturni areal i one tipične za prostore sjeverne Hercegovine i srednje Bosne, te drugi horizont, koji vežemo za vrijeme kasnog brončanog doba.

Analiza prikupljene keramičke građe pokazala je da dominiraju ulomci koji pripadaju upravo vremenu kasnog brončanog doba. Navedena situacija sasvim korespondira s dokumentiranom arheološkom slikom prostora Tropolja. Primjerice, upravo arheološkim iskopavanjima *a priori* gradinskih nalazišta Tropolja, vrijeme kasnog brončanog doba prepoznato je kao period unutar kojeg je najveći broj njih i podignut. Za našu problematiku osobito su bitna dva obližnja gradinska nalazišta, Veliki gradac iznad Privale i gradina u Koritima, unutar čijih kulturnih sustava pronalazimo najviše sličnosti s nalazima iz Ričine, promatrajući daljnje, sada i prostorne uzorke između tri nalazišta. Pri tome, polazeći od pretpostavke kako arheološki zapis iščitavan u krajoliku uvijek odražava raznolike obrasce življenja, što neizbježno ukazuje i na važnost raznolikih pojedinačnih položaja nekad funkcionalnih

u prostoru, na njihove međudnose, ali i na samu generalnu koncepciju uređenja šireg prostora, nailazimo na objektivne poteškoće. Prvo, nama je stvarni odnos čovjeka prema raznolikim prirodnim resursima, ponajprije stupnju njihove nekadašnje uspješne (ekonomske) iskoristivosti, na prostoru šire kulturne regije u osnovi još nepoznat. Drugo, proučavanje nalazišta gradinskog tipa često se svodilo na same gradine, koje su time tretirane kao izolirane točke u prostoru, a krajolik (prostor) između gradina često je zanemarivan. Promatrajući prostor kao jasnu i svrhovitu cjelinu s prirodnim i fizičkim kapacitetima (resursima) koji su imali mogućnost pokretanja interakcije s ljudskim zajednicama u prošlosti, sigurno je da su i različiti tragovi ljudskih aktivnosti koje pronalazimo u širim prostornim kontekstima nalazišta gradinskog tipa neizbježno nastali kao posljedica potrebe njegovog organiziranja i njegovog korištenja u različite svrhe, između ostalih i u privredne. Prema tome, gradine, osim što preoblikuju prostor, one ga i definiraju, a objekti i strukture uokolo njih u određenoj mjeri predstavljaju njihovu ekonomsku osnovicu, s tim kako su takvi položaji i znak određenog teritorijalnog doseg a utjecaja pojedinih gradina. Na koncu, uzimajući u obzir sinkronicitet između tri spomenuta nalazišta te njihov prostorni kontekst, već na toj razini moguće je donijeti pretpostavku kako Ričina predstavlja jednu od točaka u paleokolišu koju su u okviru svojih životnih aktivnosti koristile i ljudske zajednice koje su u određenim momentima gravitirale spomenutim gradinama (Karta 1; 2).

Dalje govoreći o vremenu kasnog brončanog doba Tropolja, evidentno je kako su u arheološkoj građi tog vremena i dalje prisutni elementi koje možemo povezati s prostorima srednje Bosne i sjeverne Hercegovine, s tim da su ti prostori sada odigrali "posredničku" ulogu u prihvaćanju novih, stranih formi. Pri tome mislimo prije svega na tipične elemente kompleksa kulture polja sa žarama zapadne Panonije, odakle se šire na prostore sjeverne i sjeverozapadne Bosne, za koji možemo kazati da postaje sekundarna žarišna točka njihova širenja dalje prema jugu. Tako na promatranom prostoru Tropolja ti elementi predstavljaju jednu od dominantnijih kulturnih komponenti kasnog brončanog doba i ujedno njihov najjužniji prostorni eksponent. Za razliku od prostora sjeverne i sjeverozapadne Bosne

gdje je širenje kulturnih elemenata kulture polja sa žarama direktna posljedica migracijskih procesa, za prostor Tropolja možemo kazati kako se radi isključivo o ornamentalnom stilu sa snažnom kronološkom dimenzijom, koji se posrednim kontaktima na taj prostor proširio i udomaćio i gdje se sada te strane forme izrađuju u tradicionalnoj mjesnoj tehnološkoj maniri. Po tome se prostor Tropolja u vrijeme kasnog brončanog doba donekle izdvaja od susjednih kulturnih areala. Drugim riječima, sasvim je vidljivo da se radi o vremenu unutar kojega su se odvijali bitni momenti koji će odigrati ključnu ulogu u formiranju nove kulturne slike promatranog prostora i začetka etnogenetskih procesa koji će punu manifestaciju ostvariti u vremenu nadolazećeg željeznog doba.

Summary

Izvor-Ričina Cave in the Bronze Age – space and function

The archaeological excavation of the entrance area of the Ričina cave (Entrance-2) has yielded significant results, shedding light on the utilization of the cave and the intensity of sedimentation processes involving cultural and natural layers. The absence of a rich cultural deposit that might suggest intensive human activities in the past is primarily attributed to hydrological conditions. These conditions limited the formation of a stratified cultural sequence, while the ceramic assemblage found at the site attests to its seasonal use during the Late Bronze Age. Notably, the site's connection with nearby hillforts, Veliki Gradac above Privala and Korita, reveals shared cultural and spatial patterns. Ričina can be interpreted as part of the functional and organized cultural landscape of Tropolje, where hillforts played a pivotal role in shaping the economic and territorial structures of Late Bronze Age communities.

The analysis of material culture identifies two cultural horizons: the first, associated with the Early and Middle Bronze Age, reflects elements characteristic of the broader East Adriatic region as well as northern Herzegovina and central Bosnia. The second horizon, from the Late Bronze Age, is marked by influences of the Urnfield culture of Western Pannonia. These elements, adapted to local technological traditions in

Tropolje, highlight intensive cultural interactions without direct migration. Tropolje thus emerges as a distinctive cultural zone where foreign influences were locally reinterpreted, becoming integral to the evolving cultural framework. This cultural dynamism of the Late Bronze Age reflects processes of social transformation and foreshadows the onset of ethnogenetic developments that would fully unfold in the Iron Age.

Overall, this research underscores the need for a comprehensive approach to studying hillforts together with other archaeological sites, moving beyond their treatment as isolated points in the landscape. Instead, they should be regarded as integral components of a cultural landscape whose functionality and interrelations reflect diverse patterns of spatial utilization. Within this context, the spatial setting of Ričina highlights its role in the network of interactions that shaped the social and economic life of Tropolje communities during the Late Bronze Age.

Literatura

- Benac, A.* 1985, Utvrđena ilirska naselja 1, Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju. Djela LX, Centar za balkanološka ispitivanja 4, ANUBiH, Sarajevo 1985.
- Bikić, V.* 2003, Gradska keramika Beograda (16–17. vek), Posebna izdanja Arheološkog Instituta 39, Beograd 2003, 36–38.
- Bulatović, A. P.* 2009, Origin and distribution of slightly biconical bowls with faceted or channeled rim from the end of bronze and the beginning of iron ages on the Balkan peninsula: Contribution to the study of ethnic and cultural movements in southeast Europe at the end of bronze and the beginning of iron ages, *Starinar* 59, Beograd 2009, 89–108.
- Čović, B.* 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praiistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. XX, Sarajevo 1965, 27–145.
- Čović, B.* 1977, Velika gradina u Varvari – I. dio (slojevi eneolitika, ranog i srednjeg bronzanog doba), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. XXXII, Sarajevo 1977, 5–81.
- Čović, B.* 1983a, Zapadna Hercegovina, u: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 138–158.
- Čović, B.* 1983b, Prelazna zona, u: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 170–183.

- Čović, B. 1983c, Prelazna zona, u: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba, Sarajevo 1983, 390–412.
- Čović, B. 1983d, Srednjobosanska grupa, u: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba, Sarajevo 1983, 433–457.
- Čović, B. 1989, Posuška kultura, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 44, Sarajevo 1989, 61–127.
- Čović, B. 1991, Pod kod Bugojna – Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, sv. 1. Rano bronzano doba, Sarajevo 1991.
- Čremošnik, I. 1984, Poreklo rimske slikane keramike, Arheološki vestnik 35, Ljubljana 1984, 260–274.
- Ćurčić, V. 1900, Gradina na vrelu Rame, prozorskog kotara, Glasnik Zemaljskog muzeja XII/1, Sarajevo 1900, 99–118.
- Gavranović, M. 2011, Die Spätbronze und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn 2011.
- Gavranović, M. / Jašarević, A. 2016, Neue Funde der Spätbronzezeit aus Nordbosnien, Prilozi Instituta za arheologiju 33, Zagreb 2016, 89–132.
- Govedarica, B. 1982, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XX, Sarajevo 1982, 111–189.
- Govedarica, B. 1989, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana, Djela LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 7, ANUBiH, Sarajevo 1989.
- Gusar, K. / Visković, E. 2012, Keramika kasnog srednjeg i ranog novog vijeka s područja grada Hvara, Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, Split 2012, 237–266.
- Jamaković, O. 2011, Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 40, Sarajevo 2011, 91–133.
- Marić, Z. 1961, Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XV/XVI, Sarajevo 1961, 151–171.
- Marić, Z. 1964, Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 19, Sarajevo 1964, 5–128.
- Marijan, D. 1995, Naselje bronzanog doba u Prispu kod Livna, Opuscula archaeologica 19, Zagreb 1995, 39–49.
- Marović, I. 1980, Novi prilozi upoznavanju ranog bronzanog doba u srednjoj Dalmaciji i južnoj Bosni, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXIV, Split 1980, 5–25.
- Marović, I. / Čović, B. 1983, Cetinska kultura, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba, Sarajevo 1983, 191–231.
- Marović, I. 2001, Sojeničko naselje na Dugišu kod Otoka (Sinj), Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 94, Split 2001, 217–295.
- Olujčić, B. 2012, Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda, Opuscula archaeologica 36, Zagreb 2012, 55–91.
- Tomas, T. 2017, Istraživanje kamene gomile u Drinovcima (Grude) – Novi prilog poznavanju cetinske kulture, Kulturno povijesna baština općine Ljubuški, Ljubuški 2017, 9–25.
- Tomas, T. 2022, Izvješće o arheološkim iskopavanjima: nalazište gradina na brdu Lib (općina Tomislavgrad), Mostar 2022.
- Vinski-Gasparini, K. 1973, Kultura polja sa žarama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Zadar 1973.
- Vinski-Gasparini, K. 1983, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba, Sarajevo 1983, 547–699.
- Vujević, D. / Dilber, S. 2018, Izvor – špilja Ričina u Buškome jezeru. Prvi tragovi paleolitika na području zapadne Hercegovine, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 35, Zagreb 2018, 5–27.

T. I.

1

2

3

4

5

6

T. II.

1

2

3

4

5

0 5 cm

T. III.

1

2

3

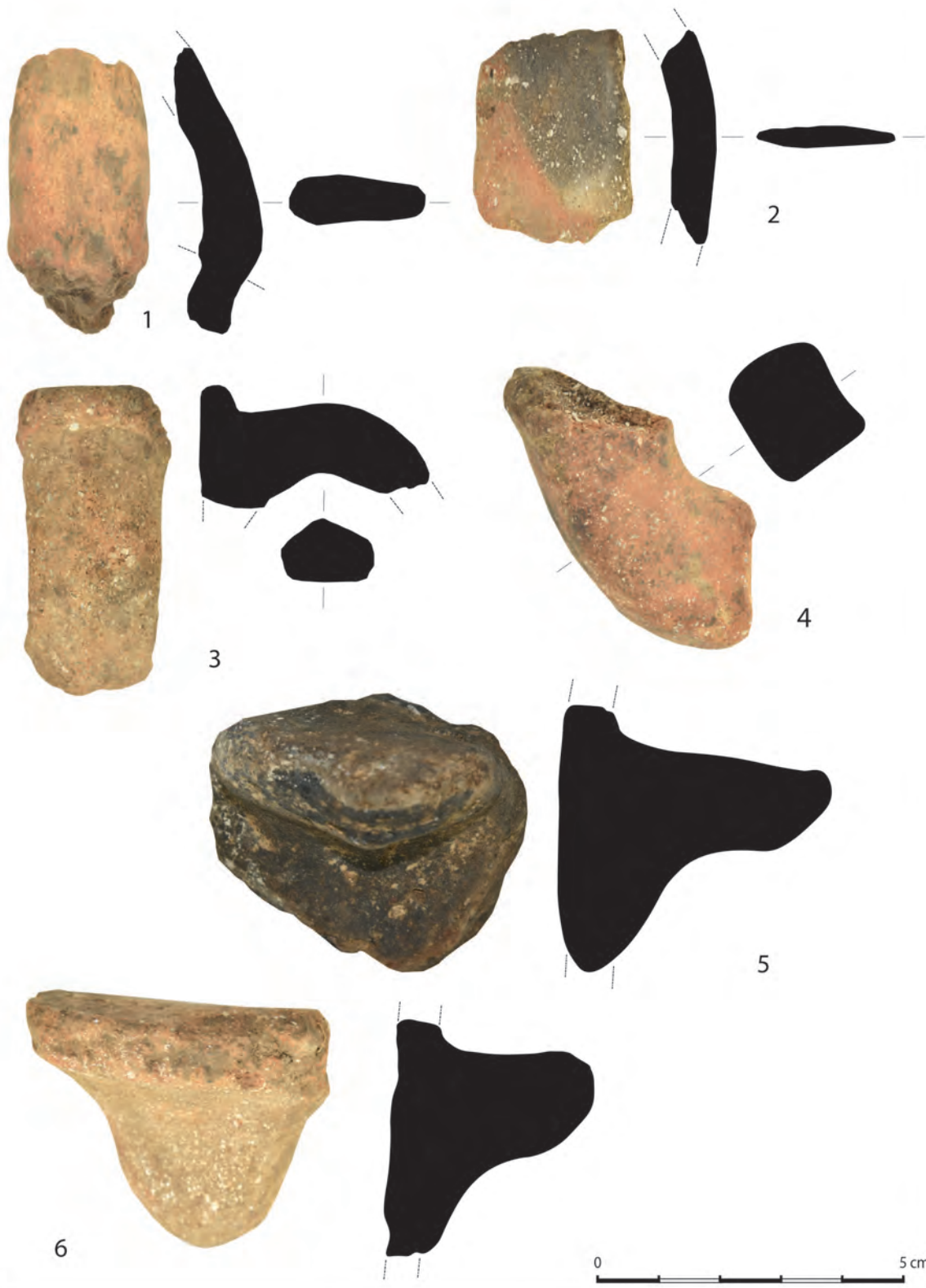
4

5

T. IV.

T. V.

T. VI.

1

2

3

4

